

**HISTORIA
ARCHITEKTURY
I KONSERWACJA
ZABYTKÓW**

**HISTORY OF ARCHITECTURE
AND MONUMENT
CONSERVATION**

MAREK GOSZTYŁA

Dr hab. inż., prof. PRz

AGATA MIKRUT

Mgr inż. arch.

Rzeszów Technical University

Monuments Conservation Department

e-mail: a.mikrut@prz.edu.pl

BADANIA DAWNEJ DZIELNICY ŻYDOWSKIEJ W PRZEMYŚLU

THE STUDY ON THE FORMER JEWISH QUARTER IN PRZEMYŚL

STRESZCZENIE

Tematem artykułu jest utracone dziedzictwo kulturowe mniejszości żydowskiej w Przemyślu oraz współczesna zabudowa historycznej dzielnicy. W artykule zarysowana została problematyka rewitalizacji tej części Przemyśla. Istotną część badań stanowi analiza map i planów historycznych poprzez wykazanie zmian i porównanie do aktualnej sylwety miasta. W ostatnim rozdziale przeprowadzono charakterystykę domów żydowskich opartą na badaniach odkrytych fragmentów murów.

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, dzielnica żydowska w Przemyślu, relikty domów żydowskich

ABSTRACT

The subject-matter of the article is the lost cultural heritage of the Jewish minority in Przemyśl and the present-day development of the historic quarter. In the article, the question of revitalization of this part of Przemyśl is outlined. The significant part of the research is the analysis of maps and historical plans by means of indicating changes and comparison to the current outline of the city. In the last chapter of the article, the characteristics of Jewish houses based on the study on the discovered fragments of walls was conducted.

Key words: cultural heritage, the Jewish Quarter in Przemyśl, the relics of Jewish houses

1. WPROWADZENIE

Pierwsza część artykułu jest krótką charakterystyką powstania i rozwoju dzielnicy opisującą ilość i lokalizację pierwszych domów żydowskich. Istotną część badań stanowi analiza map i planów historycznych poprzez wykazanie zmian i porównanie do aktualnej sylwety miasta. Plan katastralny Przemyśla z połowy XIX wieku najlepiej obrazuje wielkość dzielnicy żydowskiej i stanowi odniesienie do prowadzonych badań. Archiwalne fotografie oraz opisy z przełomu XIX i XX wieku dodatkowo uzupełniają obraz nie-

istniejącego żydowskiego miasta. W dalszej części artykułu zarysowana została problematyka rewitalizacji tej części Przemyśla. Na planach zespołu staromiejskiego wykonanych przez planistów w drugiej połowie XX wieku omówione zostały propozycje przestrzennego zagospodarowania dawnej dzielnicy żydowskiej. Niezrealizowane wizje częściowo zostały uwzględnione przy projektowaniu i realizacji budynku Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. Podczas prac przygotowawczych na terenie budowy archeolodzy odkryli i zinwentaryzowali relikty zabudowy ludności żydowskiej. Na podstawie tej

pracy w ostatnim rozdziale artykułu przeprowadzono charakterystykę domów żydowskich opartą na badaniach odkrytych fragmentów murów.

2. POWSTANIE DZIELNICY ŻYDOWSKIEJ W PRZEMYŚLU

Żydzi w Przemyślu osiedlili się najprawdopodobniej na podstawie wydanego przez króla Kazimierza Wielkiego przywileju z 1367 roku, który dawał im prawną podstawę do zamieszkiwania w mieście. Początkowo zajmowali jedną ulicę w części północno-wschodniej miasta, przy murze obronnym (Hauser, 1883, s. 55). Ta lokalizacja była korzystna dla osadnictwa żydowskiego ze względu na szlak handlowy Kraków–Lwów, przechodzący pomiędzy bramami miasta: Wodną (Krakowską) oraz Lwowską. Naturalne ukształtowanie terenu Przemyśla, w sposób symboliczny obrazowało podział dzielnic miasta. Żydzi zajmowali najniższej położoną dzielnicę, w dolinie, przy rzece San — około 202–210 metrów n.p.m., natomiast 50 do 70 metrów wyżej, na wzniesieniu, znajdowały się Rynek, katedra łacińska i zamek (Krochmal, 1996, s. 47).

Pierwsza wzmianka o Żydach w Przemyślu pochodzi z 1018 roku (Błoński, 2007). W Archiwum Państwowym w Przemyślu znajdują się dokumenty świadczące o pobycie Żydów w mieście już na początku XV wieku. Jeden z nich pochodzi z 1402 lub 1407 roku i dotyczy pożyczki udzielonej przez Żyda Izaaka, kolejny — z 1404 roku — opisuje rozprawę przeciwko Żydowi Muskowi. W 1419 roku po raz pierwszy wymieniono nazwę „platea judaeorum”, co świadczy o istnieniu w tym czasie ulicy żydowskiej. Można przypuszczać, że już wcześniej zamieszkiwało ją kilku Żydów, co doprowadziło do wykształcenia się takiej nazwy (Węgrzynek, 1990, s. 64–65).

Według księgi lustracyjnej starostwa przemyskiego w roku 1542 rodzin żydowskich było osiemnaście, a jedynie siedem z nich posiadało własne domy przy ulicy Żydowskiej. Jako właściciele domów byli zobowiązani płacić 4 złote polskie podatku rocznie (Hauser, 1883, s. 55). Na skutek wzrostu liczby Żydów w Przemyślu, król Zygmunt August wydał 29 marca 1559 roku przywilej pozwalający im na swobodne osiedlanie i wolność handlu (Smołka, 1927, s. 14).

W tym samym czasie Żydzi rozpoczęli budowę synagogi przy ulicy „na wale” (Hauser, 1883, s. 56–57). Murowana synagoga została zbudowana na miejscu drewnianej, ukończona w latach 1592–1594. Budowa synagogi zintensyfikowała zabudowę w dzielnicy żydowskiej. Żydzi otrzymali od miasta grunt na wale na wybudowanie szpitala oraz domów (Schorr, 1903, s. 14–15). Następni królowie potwier-

dzali, bądź nadawali kolejne przywileje gminie żydowskiej w Przemyślu, które — przede wszystkim — zezwalały jej na handel (Hauser, 1883, s. 82). W 1637 roku pożar prawie doszczętnie zniszczył domy przy ulicy Żydowskiej (Schorr, 1903, s. 25).

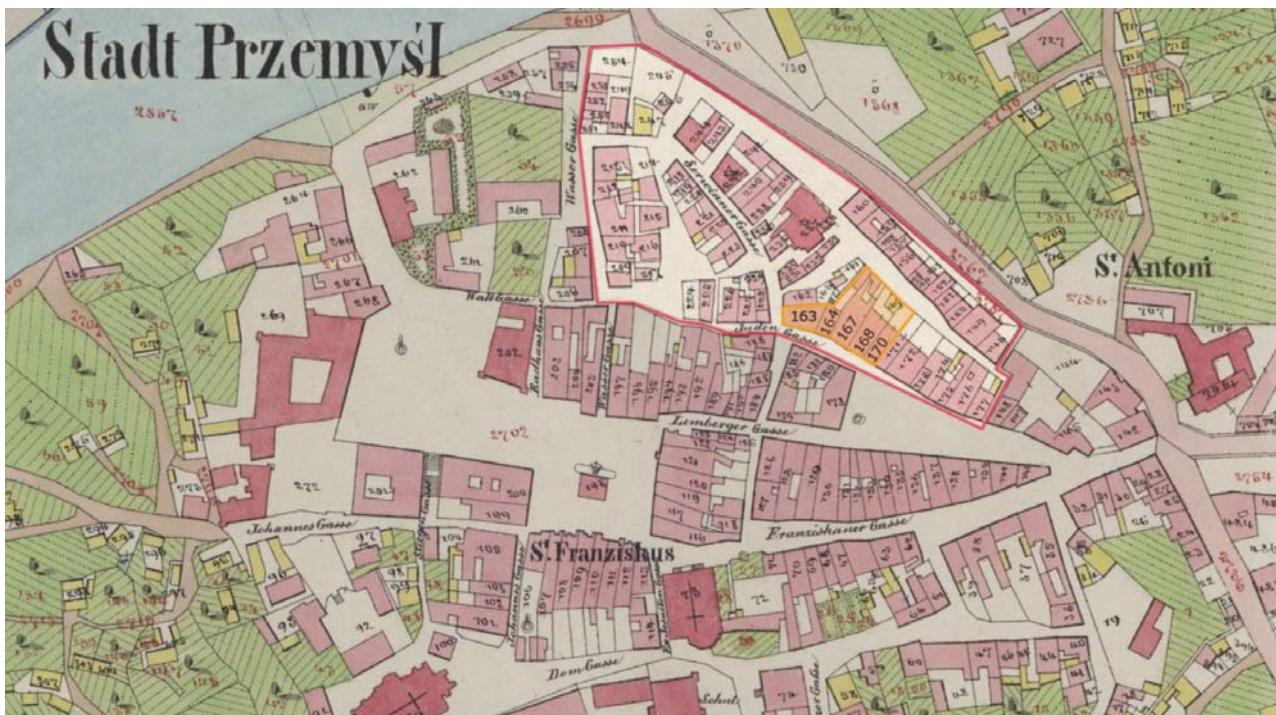
Il. 1. Stara synagoga z XVI wieku. Zdjęcie z początku XX wieku. Muzeum Ziemi Przemyskiej, MP-F 1957, repr. J. Simcak. Źródło: Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu.

Ill. 1. Old synagogue from the 16th century. Photograph from the beginning of the 20th century. The Museum of the Przemyśl Land, MP-F 1957, reproduced by J. Simcak. Source: The Archives of The Province Heritage Monuments Protection Office in Przemyśl.

Według przeprowadzonego w 1660 roku spisu domów i kamienic izraelskich było 85, a gospodarzy 191 (Kramarz, 1930, s. 27–28). W 1678 roku kolejny pożar zniszczył zabudowania dzielnicy żydowskiej (Schorr, 1903, s. 38). Dalsze przywileje zwalniające z podatków pozwalały na szybszą odbudowę budynków w następnych latach. W protokole z 1798 roku zapisano, iż liczba domów żydowskich wynosi 96, a więc — w tak długim okresie czasu — nieznacznie się powiększyła. Wpływ na to miała niewątpliwie ówczesna sytuacja gospodarcza miasta. Mimo tego, w tym czasie to właśnie ludność żydowska (1486 osób) przeważała nieco nad liczbą ludności chrześcijańskiej (1416 osób) w Przemyślu (Kramarz, 1930, s. 31–32). W drugiej połowie XVIII wieku stosunek procentowy domów żydowskich do ogółu domów przemyskich wynosił 33,2% (Motylewicz, 1991, s. 122).

3. ANALIZA HISTORYCZNEJ DZIELNICY ŻYDOWSKIEJ NA PLANACH I MAPACH

Analizując dzielnicę żydowską na planie katastralnym Przemyśla z 1852 roku należy rozpocząć od wyznaczenia jej granic, a więc ulic: Juden Gasse i Wasser Gasse (il. 2, 3). Północno-wschodnią grani-

Legenda: — przypuszczalna granica dzielnicy żydowskiej/assumed border of the Jewish quarter
 — działki, na których prowadzono prace archeologiczne w 2006 roku, przed budową Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej/plots of land, on which archaeological works were conducted in 2006, prior to the erection of the Museum of the Przemysł Land

II. 2. Fragment planu katastralnego Przemysła z 1852 roku z przypuszczalnymi granicami dzielnicy żydowskiej, oprac. A. Mikrut. Źródło planu: Archiwum Państwowe w Przemysłu, sygn.: 56/126/0/0/1336M, [online:] <http://www.skany.przemysl.ap.gov.pl>, (dostępne: 18.04.2018).

III. 2. Fragment of the cadastral plan of Przemysł from 1852 with assumed borders of the Jewish quarter, compiled by A. Mikrut. Source of the plan: State Archives in Przemysł, Ref. No.: 56/126/0/0/1336M, [online:] <http://www.skany.przemysl.ap.gov.pl>, (accessed: 18.04.2018).

II. 3. Obszar dawnej dzielnicy żydowskiej (oznaczony czerwoną linią) przed budową muzeum, oprac. A. Mikrut, fot. Archiwum Miasta Przemysł, G. Karnas.

III. 3. The part of the former Jewish quarter (marked with a red line) prior to the erection of the museum, compiled by A. Mikrut, photo: The Archives of Municipal Office in Przemysł, G. Karnas.

cę wyznaczały dawne mury obronne miasta, a w tym okresie — szeroka ulica nieopisana na mapie. Współcześnie jest to ulica Jagiellońska. W obrębie tych granic opisana jest jeszcze jedna ulica — Serwianner Gasse — łącząca ulicę Żydowską z Wodną. Stanowi ona istotną, centralną część miasta żydowskiego, w której znajdują się najważniejsze obiekty, między innymi najstarsza synagoga (il. 1).

Badając zabudowę na mapie katastralnej oraz na aktualnej mapie miasta, uwagę zwraca nieistniejący podłużny kwartał zabudowy przy ówczesnej ulicy Żydowskiej. Numery od 162 do 177 wskazują na piętnaście murowanych budynków, zwróconych frontową elewacją do ulicy opisanej jako Juden Gasse. Budynki stykają się ścianami tworząc zwartą zabudowę pierzei, natomiast na tyłach pasmowych działek znajdują się nieliczne mniejsze obiekty i oficyny. Tylko niektóre budynki sięgają równoległej ulicy — dzisiejszej Wałowej. Po przeciwległej stronie tejże ulicy znajduje się kolejna zwarta zabudowa pierzejowa dzielnicy żydowskiej. Układ tych budynków, w lekko zmienionej formie, zachował się do obecnych czasów.

Na północ, w niedalekiej odległości od opisywanych kwartałów, znajdował się budynek starej synagogi, wybudowanej w XVI wieku. Obiekt ten widać jeszcze na fotografiach z początku XX wieku. W ten sam sposób rysuje się kwartał przy ulicy Żydowskiej na wcześniejszej mapie, wykonanej przez Gustawa Oliwę w 1834 roku. Plan miasta z 1800 roku jasno pokazuje, że zwarta zabudowa, z najstarszymi kamienicami, powstawała na południu dzielnicy żydowskiej, między innymi przy ulicy Żydowskiej (Kasiborska, Kasiborski, 2006, s. 3, 8).

Zabudowa w tej części Przemysła jest również widoczna na mapach z 1914 roku. Podczas II wojny światowej większość budynków w dzielnicy żydowskiej została zniszczona, a powojenne rozbiórki pozostałych obiektów przyczyniły się do ostatecznego zniknięcia dzielnicy. Stopniowe niszczenie dzielnicy należy odnotować od daty 22 czerwca 1941 roku.

4. PLANY I ZAŁOŻENIA ZAGOSPODAROWANIA TERENU DAWNEJ DZIELNICY ŻYDOWSKIEJ W II POŁOWIE XX WIEKU

Na planach z drugiej połowy XX wieku obszar pomiędzy ulicą Wałową i dawną ulicą Żydowską nadal pozostaje wolny od zabudowy. Dopiero w 1987 roku zostaje przygotowany plan szczegółowego zagospodarowania przestrzennego dla zespołu staromiejskiego Przemysła.

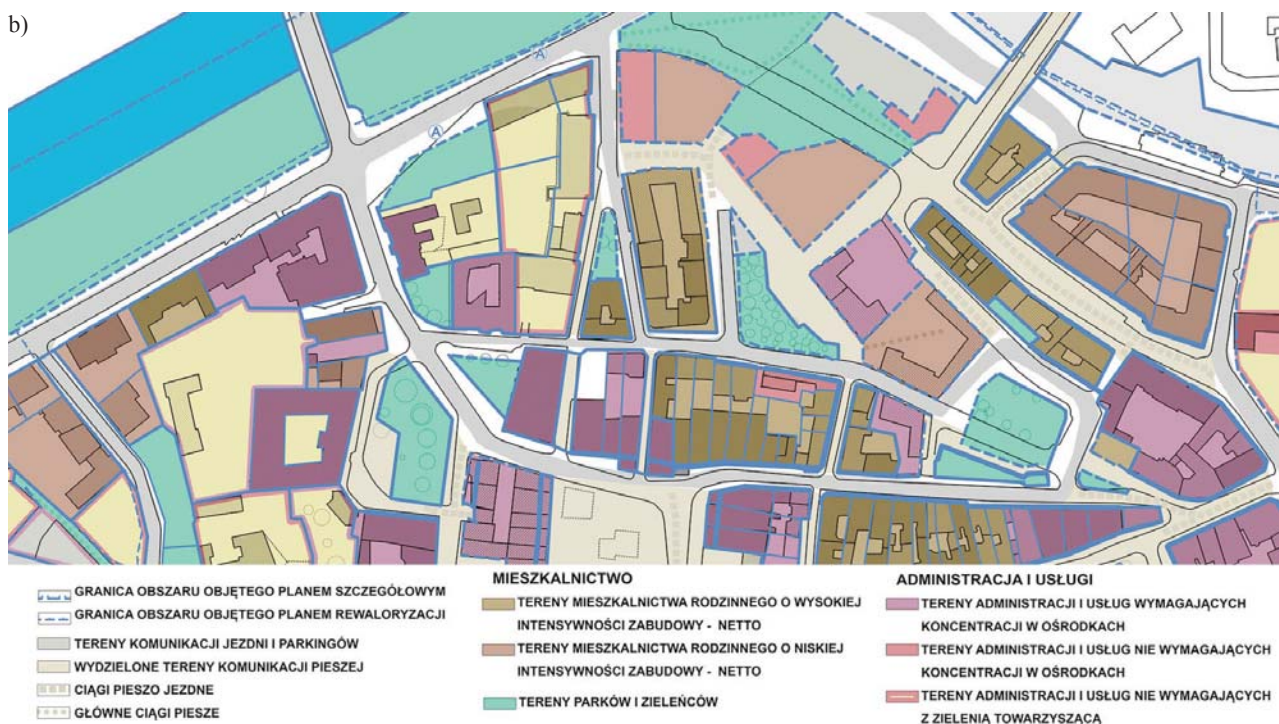
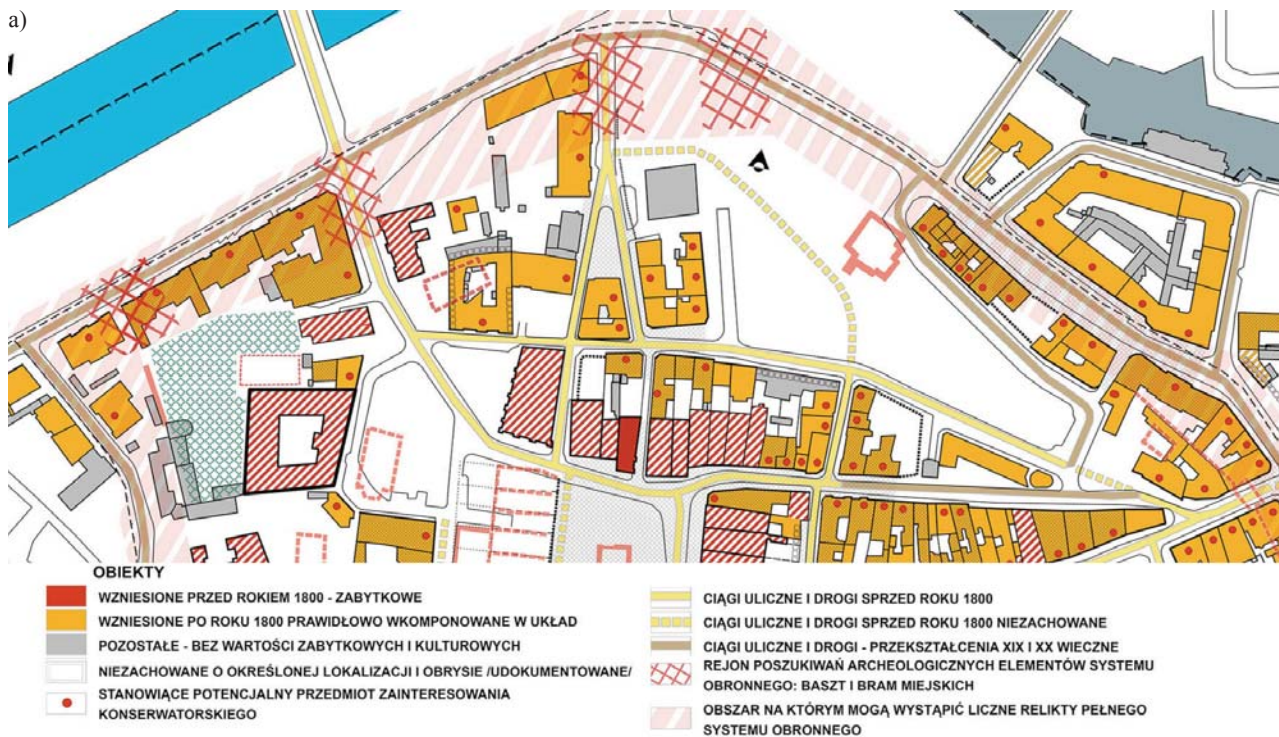
Opracowanie przygotowane przez zespół projektantów, któremu przewodniczył mgr inż. arch. Andrzej Piątek zawierało między innymi propozycje zagospodarowania obszaru dawnej dzielnicy żydowskiej. Na planie przedstawiającym analizę wartości kulturowych czerwonym obrysem zaznaczono mury nieistniejącej XVI-wiecznej synagogi (il. 4 a). Ponadto w dawnej dzielnicy żydowskiej znajdują się jedynie budynki w północno-wschodniej i zachodniej części, oznaczone jako wzniesione po 1800 roku, prawidłowo wkomponowane w układ. Nie ma śladu zabudowań przy dawnej ulicy Żydowskiej, której kształt pozostaje niezmienny.

Zatarciu uległ inny ciąg uliczny, widoczny na mapie katastralnej z 1852 roku jako przechodzący przez centralną część dzielnicy żydowskiej. Niezagospodarowany obszar tej części zespołu staromiejskiego funkcjonował jako parking miejski oraz tereny zielone. Autorzy miejscowego planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego wykonali analizę powiązań kompozycyjnych tego fragmentu miasta. Sieć wyznaczonych osi widokowych została uwzględniona w propozycji uzupełnienia zabudowy (il. 4 b). Na docelowym planie autorzy wzięli pod uwagę również dawną, nieistniejącą wówczas ulicę, wzdłuż której zaproponowali uzupełnienie zabudowy. Większym zmianom poddano południowo-wschodnią część dawnej dzielnicy żydowskiej. Przedstawiona została koncepcja innego przebiegu ulicy Żydowskiej, na której wschodnim końcu znajdowałby się skwer. Być może zamysłem planistów było stworzenie wnętrza urbanistycznego odpowiadającego placowi znajdującemu się po przeciwnej stronie, za zachodnim kwartałem rynku. Taka wizja znacznie różniła się od planu katastralnego z 1852 roku, na którym w tej części dzielnicy znajdują się długi i zwarty kwartał zabudowy pierzejowej.

Stan wiedzy oparty na analizie historycznych map, plany zagospodarowania przestrzennego z drugiej połowy XX wieku oraz aktualny obraz tej części miasta wyznaczyły kierunek szczegółowych badań zabudowy żydowskiej, w oparciu o część południowego kwartału.

5. TEREN NIEISTNIEJĄCEGO KWARTAŁU PRZY DAWNEJ ULICY ŻYDOWSKIEJ

W planach z 1987 roku wysunięto propozycję zagospodarowania części północno-zachodniej dawnego kwartału przy ulicy Żydowskiej pod budynki usługowo-mieszkalne, a części południowo-wschodniej jako miejski skwer (il. 4 b). Były to jedynie projekty koncepcyjne, które nigdy nie doczekały się realizacji

Il. 4. Przerys wykonany na podstawie planu *Przemysł zespół staromiejski. Miejskowy Plan Szczegółowy Zagospodarowania Przestrzennego i Rewaloryzacji*:

- a) Analiza wartości kulturowych — stan zachowania elementów układu i struktura zasobów,
 b) Stan docelowy.

Oprac. zespół projektowy, główny projektant — mgr inż. arch. Andrzej Piątek, Przemysł 1987. Źródło: Archiwum Podkarpackiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyslu. Opracowanie graficzne — inż. arch. Tomasz Jaworski.

Ill. 4. Reproduction made on the basis of the plan *Przemysł zespół staromiejski. Miejskowy plan szczegółowy zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji*. Compiled by the project team, head designer — mgr inż. arch. Andrzej Piątek, Przemysł 1987. Source: The Archives of the Podkarpackie Office of Monument Preservation. Graphic design — inż. arch. Tomasz Jaworski.

w takiej formie. Dopiero w 2008 roku na tym terenie — ówczesnym „placu Berka Joselewicza” — doszło do budowy jednego, wielkokubaturowego obiektu o funkcji muzealnej. Powstanie budynku Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej wiązało się z przeprowadzeniem badań archeologicznych, dzięki którym odkryte zostały relikty dawnych, zniszczonych kamienic żydowskich.

Od sierpnia do października 2002 roku, na zlecenie Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, pod kierunkiem Andrzeja Koperskiego i przy współpracy Magdaleny Kośmider były prowadzone badania archeologiczne. Prace pozwoliły potwierdzić zabudowę w południowej części placu, tj. od dawnej ulicy Juden Gasse (dzisiejszej Ratuszowej) oraz brak zabudowy w północnej części — od ulicy Wałowej. Wykazano szczególnie intensywną, drewnianą zabudowę z XVIII wieku. Najwcześniej rozwijała się zabudowa w południowej części dzielnicy, bliżej centrum miasta. Potwierdziły to odwierty geologiczne wykonane pod placem budowy muzeum. Wzdłuż dawnej ulicy Żydowskiej odkryto najstarsze mury ceglane i kamiennie-ceglane. Place od strony północnej zostały zabudowywane później lub pozostawały wolne od zabudowy.

Relikty dawnej zabudowy zostały odkryte podczas prac archeologicznych w północno-zachodniej części placu Berka Joselewicza, gdzie odsłonięto kamienną posadzkę wyłożoną kwadratowymi, kamiennymi płytami o wymiarach 27 x 27 cm. Najprawdopodobniej była to posadzka znajdująca się poza budynkiem, na dziedzińcu. Do utwardzania dróg używano białego, rzeczno-kamiennego otoczakowego oraz szarego kamienia łamanego. Głębsze odkrycia ujawniły pod brukiem drewniane belki, ułożone naprzemianlegle, na zrąb — wcześniejsze utwardzenie ulicy (Koperski, 2002, s. 3–8).

Kolejne prace archeologiczne przeprowadzono w latach 2000–2007. Na początku 2006 roku, w ramach nadzorów, przeprowadzona została architektoniczna inwentaryzacja reliktyw zabudowy odkrytej na placu Berka Joselewicza. Wówczas przebadane zostały działki o numerach: 163, 164, 167, 168, 170, według parcelacji na planie katastralnym z 1852 roku (il. 2). Rezultatem badań archeologicznych było odkrycie pozostałości reliktyw dawnych obiektów w północno-wschodniej części kwartału. Odsłonięto murowane ściany ze spoiwem cementowym. Pozwoliło to potwierdzić czas powstania obiektów na przełomie XIX i XX wieku. Budynki są zauważalne na fotografii dzielnicy żydowskiej z okresu międzywojennego. Relikty te zostały rozebrane w marcu 2006 roku. Odkryte obiekty zostały poddane analizom pod kątem zachowanego układu

murów i wiązań oraz pod względem struktury materiałowej (il. 5). Przeprowadzone prace pozwoliły potwierdzić przypuszczalne założenia o lokalizacji obiektów w południowej części, przy dawnej ulicy Żydowskiej.

Zachowane fragmenty ścian pozwoliły stwierdzić, że budynki zajmowały całą szerokość parceli, a kształt działki determinował kształt budynku. Wzdłuż granic wznoszono ściany z kamienia łupanego, wspólne dla sąsiadujących ze sobą budynków. Mury powstawały prostą i oszczędną metodą, najprawdopodobniej w wąskoprzestrzennych wykopach. Do budowy najstarszych murów używano łupka karpackiego, na zaprawie wapiennej. Najwcześniejszy układ zabudowy, datowany na XVI i XVII wiek, pozwolił określić badania przeprowadzone na działce nr 167. Odsłonięto tam najwięcej kamiennych murów, na poziomie piwnic. Pierwot-

Il. 5 a), b) relikty kamienic żydowskich odkryte podczas prac archeologicznych prowadzonych przed budową Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej (dawny plac Berka Joselewicza), listopad–grudzień 2005.

Ill. 5 a), b) relics of the Jewish tenement houses discovered during archaeological works conducted before the construction of the National Museum of the Przemysł Land (the former Bereh Joselewicz Square), November–December 2005.

ne poziomy użytkowe kamienicy — co najmniej na przełomie XIX i XX wieku — podniesiono, a pomieszczenia przestały pełnić swoją pierwotną funkcję.

Budynki przy dawnej ulicy Żydowskiej były głównie dwutraktowe, dwuosiove. Wnętrza wydzielają mury kamienne lub późniejsze mury ceglane. Na działce nr 164 kamienne mury od wewnątrz zostały przysłonięte nowymi ścianami z cegły. Stanowiły one oparcie do nowych, ceglanych sklepień pierwszego traktu. Stosowano cegłę maszynową na zaprawie cementowej. W drugim trakcie, na kamiennym murze, posadowiona została ceglana dobudówka datowana na XX wiek. Frontowy trakt kamienicy nr 167 pierwotnie posiadał kamienne sklepienie kolebkowe. Zostało ono zniszczone przy wymurowaniu wtórnych, poprzecznych ścian ceglanych, wydzielających nowe pomieszczenia. Wówczas wymurowane zostały również ceglane sklepienia. Na sąsiedniej działce nr 168, trakt pierwszy analogicznie został zastąpiony ścianami i kolebkowymi sklepieniami ceglany, częściowo opartymi na murze kamiennym. Od strony zachodniej budynku znajdowało się przejście — korytarz prowadzący na tył zabudowy. Po wschodniej stronie, za traktem frontowym odkryte zostały ślady klatki schodowej (m.in. gniazda po belkach) wtórnie wstawionej. Późniejsza jest również piwniczka odkryta pod budynkiem, która została wydrążona w gruncie i obmurowana cegłą. Tylne ściany klatki schodowej otrzymała kamienną przyporę, którą dostawiono wkuwając się w pierwotny mur. Na działce nr 170 odsłonięto mury w granicach parceli i ceglana ścianę w głębi działki, które najprawdopodobniej powstały później. Ściana kamienna wyznaczała pierwszy trakt, kolejne trakty nie były możliwe do określenia ze względu na nikłą ilość zachowanych reliktyw.

Wnioski wysunięte na podstawie prac archeologicznych pozwoliły częściowo scharakteryzować zabudowę w tej części dawnej dzielnicy żydowskiej. Najstarsze elementy obiektów zostały jednak zatarte na skutek późniejszych przebudowań oraz zniszczeń wojennych i powojennych likwidacji ruin. Brak ewaluacji frontowych uniemożliwia dokładne określenie chronologii rozwoju obiektów (Kasiborska, Kasiborski, 2006, s. 3–4, ryc. 6).

6. PODSUMOWANIE

Zabudowa dawnej dzielnicy żydowskiej w Przemyślu uległa prawie całkowitemu zniszczeniu. Zatarciu uległ też układ urbanistyczny w — kiedyś najistotniejszej części dzielnicy, dzisiaj — miejskim parkingu. Wiedza o strukturze dawnej zabudowy opiera się na nielicznych opisach, planach oraz przedwojennych fotografiach. Informacji o domach i kamienicach żydowskich częściowo dostarczają badania archeologiczne, przeprowadzone podczas wykopalisk i odsłonięcia reliktyw zabudowy. Dotychczasowe badania nie objęły jednak w całości zachodniego obszaru dawnej dzielnicy żydowskiej. Teren ten, mimo planów i koncepcji zagospodarowania, nie został poddany kompleksowej rewitalizacji. Proces odbudowy obszarów miejskich jest zawsze trudnym, długoletnim i ambitnym zadaniem. Rewitalizacja terenu dawnej żydowskiej dzielnicy jest jeszcze bardziej wymagającym tematem. Potrzebne są dalsze badania archeologiczne, architektoniczne i konserwatorskie, które przyczyniłyby się do wytyczenia kierunków ponownego zagospodarowania tej części miasta, z wyeksponowaniem wartości kulturowej reliktyw byłej dzielnicy ludności żydowskiej. Dziedzictwo wielokulturowe Przemyśla stanowi o wartości miasta.

THE STUDY ON THE FORMER JEWISH QUARTER IN PRZEMYŚL

1. INTRODUCTION

The subject-matter of the article is the lost cultural heritage of the Jewish minority in Przemyśl and the present-day development of the historic quarter. The first part is a brief characteristics of the establishment and development of the quarter, which describes the number and locations of the first Jewish houses. The significant part of the research is the analysis of maps and historical plans by means of indicating changes and comparison to the current

outline of the city. The cadastral plan of Przemyśl from the half of the 19th century best depicts the size of the Jewish quarter and constitutes a reference to the conducted research. Archival photographs and descriptions from the turn of 19th and 20th century additionally supplement the picture of the former Jewish town. In the further part of the article, the question of revitalization of this part of Przemyśl is outlined. In the plans of the old town complex made by planners in the second half of the 20th century, proposals regarding spatial development of the for-

mer Jewish quarter were discussed. Unrealised concepts were in part taken into consideration while designing and erecting the building of The National Museum of the Przemyśl Land (Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej). During preparatory works, on the construction site, archaeologists discovered and inventoried relics of the buildings of the Jewish community. On the basis of this work, in the last chapter of the article, the characteristics of Jewish houses based on the study on the discovered fragments of walls was conducted.

2. ESTABLISHMENT OF THE JEWISH QUARTER IN PRZEMYŚL

Jews settled in Przemyśl most likely pursuant to the privilege granted by king Casimir the Great in 1367, which provided a legal basis for settling in the city. At first, they occupied one street in the North-East part of the city, along defensive walls (Hauser, 1883, p. 55). This location was favourable for the Jewish settlement due to the Cracow–Lviv trade, route which ran between the city gates: the Water (Cracow) Gate and the Lviv Gate. The natural topography of the terrain of Przemyśl symbolically illustrated the division of city districts. Jews occupied the district in the lowest part of the city, in the valley of the river San — approximately 202–210 metres a.s.l., whereas 50 to 70 metres higher, on a hill, the Town Hall, the Latin Cathedral and the castle were located (Krochmal, 1996, p. 47).

The first record of Jews in Przemyśl dates back to 1018 (Błoński, 2007). In the National Archives in Przemyśl are documents indicating the residence of Jews in the city at the beginning of the 15th century. One of them dates back to 1402 or 1407 and concerns a loan given by a Jew named Izaak, and another document — from 1404 — describes the trial against the Jew named Musk. In 1419 the name “platea judaeorum” was mentioned for the first time, which proves the existence of a Jewish Street at that time. It may be assumed, that the street was already inhabited by a few Jews, which led to the creation of such a name (Węgrzynek, 1990, pp. 64–65).

According to the inspection book of the county office of Przemyśl, there were eighteen Jewish families in 1542, but only seven of them had their own houses in the Żydowska Street. As household owners, they were obliged to pay the annual tax of 4 Polish zlotys (Hauser, 1883, p. 55). As a result of the increase in the number of Jews in Przemyśl, king Sigismund Augustus on 29 March 1559 issued a privilege, which granted them free settlement and free trade (Smolka, 1927, p. 14).

At the same time Jews commenced the construction of a synagogue in the “na wale” Street (Hauser, 1883, pp. 56–57). A brick synagogue was erected, where a wooden synagogue built in the years 1592–1594 used to be. The erection of the synagogue intensified the development of the Jewish quarter. Jews were given land on a dyke to build a hospital and houses (Schorr, 1903, pp. 14–15). Subsequent kings confirmed or granted further privileges to the Jewish commune in Przemyśl, which — first of all — allowed them to trade (Hauser, 1883, p. 82). In 1637 a fire almost completely ruined houses in the Żydowska Street (Schorr, 1903, p. 25).

According to a census conducted in 1660, there were 85 Israeli houses and tenement houses, and 191 householders (Kramarz, 1930, pp. 27–28). In 1678 another fire ruined the buildings in the Jewish quarter (Schorr, 1903, p. 38). Further privileges exempting from taxes allowed for a faster reconstruction of buildings in the following years. The protocol from 1798 reads, that the number of Jewish houses was 96, thus — in such a long period of time — it increased slightly. Without a doubt, the then-current economic situation of the city had impact on it. In spite of this, the Jewish community (1486 people) slightly prevailed over the number of Christians (1416 people) in Przemyśl (Kramarz, 1930, pp. 31–32). In the second half of the 18th century, the percentage ratio of Jewish houses in relation to a total of houses in Przemyśl was 33.2% (Motylewicz, 1991, p. 122).

3. ANALYSIS OF THE HISTORIC JEWISH QUARTER ON PLANS AND MAPS

The analysis of the Jewish quarter on the cadastral plan of Przemyśl from 1852 shall begin with demarcating its borders, that is the streets: Juden Gasse and Wasser Gasse (ill. 2, 3). The North-East border was demarcated by former defensive walls of the city, and at that time — a broad street not described on the map. Nowadays it is Jagiellońska Street. One more street — Serwianner Gasse — which connected Juden Gasse and Wasser Gasse was described within these borders. It is a significant, central part of the Jewish town, in which the most important objects are located, among others, the oldest synagogue (il. 1).

While studying the developments on the cadastral map and the current map of the city, a former oblong-shaped quarter in the then-current Jewish Street draws attention. Numbers from 162 to 177 indicate fifteen brick buildings, facing a street described as Juden Gasse. Walls of the buildings

adjoin and create a compact frontage, whereas at the back of longitudinal plots of lands are smaller objects and outbuildings. Only some of the buildings reach the parallel street — the present-day Wałowa Street. On the other side of this street, there is another compact frontage of the Jewish quarter. The arrangement of these buildings in a slightly changed form has preserved to the present day.

In the North, not far from the discussed quarters, there was the building of the old synagogue, built in the 16th century. This object can be seen in the photographs from the beginning of the 20th century. In the same manner, the quarter in the Jewish Street is marked on an earlier map, made by Gustaw Oliwa in 1834. Plan of the city from the year 1800 clearly indicates, that the compact development, with the oldest tenement houses, was built in the south of the Jewish quarter, among others, in the Jewish Street (Kasiborska, Kasiborski, 2006, pp. 3, 8).

The developments in this part of Przemyśl can also be seen on the maps from 1914. During World War II, most of the buildings in the Jewish quarter were destroyed, and post-war demolition of the remaining objects eventually led to the disappearance of the quarter. Gradual destruction of the quarter dates back to 22 June 1941.

4. PLANS AND DEVELOPMENT SCHEMES OF THE AREA OF THE FORMER JEWISH QUARTER IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

On the plans from the second half of the 20th century the area between Wałowa Street and Żydowska Street still remains devoid of any developments. Only in 1987, a detailed plan for spatial development of the old town complex in Przemyśl is drawn up.

The compilation prepared by the project team, headed by M.Sc. in Architecture Andrzej Piątek contained, among others, proposals regarding the development of the former Jewish quarter. On the plan, which shows the analysis of cultural values, the walls of the former 16th century synagogue are marked with a red line (ill. 4 a). What is more, in the former Jewish quarter, the buildings are located only in the North-East and the western part of the quarter, marked as built after 1800, correctly blended in the arrangement. Not a single trace of developments in the former Żydowska Street, the shape of which remains unchanged, has preserved.

Another continuum of streets, which can be seen in the cadastral map from 1852 as running across the central part of the Jewish quarter, became blurred. Non-developed area of this part of the old town

complex had the function of a municipal parking and green areas. The authors of the local detailed spatial development plan carried out the analysis of compositional relatedness of this part of the city. A network of delimited viewing axes was taken into consideration in the proposition of supplementing the developments (ill. 4 b). In the target plan, the authors also considered the former street, which did not exist at that time, along which they proposed supplementation of the development. The South-East part of the former Jewish quarter underwent major changes. The concept of a different course of the Żydowska Street, at the end of which a square would be located, was presented. Perhaps the idea of planners was to create an urban interior, which would correspond with the square on the opposite side, beyond the western quarter of the market square. Such a vision was significantly different from the cadastral plan from 1852, on which in this part of the quarter, there is a long and compact quarter of frontage development.

The state of knowledge based on the analysis of historical maps, plans of spatial development from the second half of the 20th century and the current image of this part of the city defined the direction of detailed study on the Jewish developments on the basis of part of the southern quarter.

5. THE AREA OF THE FORMER QUARTER IN THE FORMER ŻYDOWSKA STREET

In the plans from 1987, a proposition of development of the North-West part of the former quarter in the Żydowska Street as residential-service buildings was put forward, whereas the South-East part was designed to be a city square (ill. 4 b). These were only concept projects, which were never fulfilled in this form. In 2008, in this area — the then-current Berek Joselewicz Square — one large-volume building, which functions as a museum was erected. The erection of the National Museum of the Przemyśl Land was connected with conducting archaeological research, thanks to which the relics of former ruined Jewish tenement houses were discovered.

As of August to October 2002, at the Podkarpackie Provincial Monument Conservator's request, under the supervision of Andrzej Koperski, and in cooperation with Magdalena Kośmider, archaeological research was conducted. The works allowed for confirming the southern part of the square, that is the former Juden Gasse (the present-day Ratuszowa Street) and the lack of developments in the northern part — from Wałowa Street. Particularly intense wooden developments from the 18th century was revealed. The development in the southern part

of the quarter, near the city centre, was developing most early. It was confirmed by geological boreholes made under the construction site of the museum. Along the former Żydowska Street, the oldest brick as well as stone and brick walls were discovered. The squares on the northern part were built later or remained free from developments.

The relics of the former developments were discovered during archaeological works in the North-West part of the Berek Joselewicz Square, where a stone floor paved with square stone blocks the size of 27 x 27 cm was revealed. Most probably it was a floor, which was located beyond the building, in the courtyard. In order to pave the roads, white riverside cobblestone and grey crushed rock was used. Deeper discoveries revealed wooden girders under the pavement, laid in an alternating manner, on top of each other — the earliest pavement of the street (Koperski, 2002, pp. 3–8).

Further archaeological works were conducted in the years 2000–2007. At the beginning of 2006, within the framework of supervision, architectural inventory of the relics of developments discovered in the Berek Joselewicz Square was made. Plots number 163, 164, 167, 168, 170 according to the land division on the cadastral plan were researched. The result of the archaeological research was the discovery of remains of relics of former objects in the North-East part of the quarter. Brick walls with cement binder were discovered. This allowed for dating the building of objects at the turn of the 19th and 20th century. The buildings can be seen in a photograph of the Jewish quarter from the interwar period. These relics were collected in March 2006. The discovered objects were subject to analysis in terms of the preserved arrangement of walls and bindings as well as in terms of their material structure (ill. 5). The conducted works allowed for confirming the taken assumptions as regards the localisation of objects in the southern part, in the former Żydowska Street.

The preserved fragments of walls allowed for determining, that the buildings occupied the whole width of the plot, and the shape of the plot determined the shape of the building. Along the borders walls of crushed rock shared by neighbouring buildings were erected. The walls were built with the use of a simple and cost-effective method, most probably in narrow excavations. Carpathian slate on calcareous mortar was used to built the oldest walls. The earliest arrangement of developments, which dates back to the 16th and 17th century allowed for determining the research conducted on the plot no. 167. The biggest number of stone walls on the level of

cellars was discovered there. The original functional storeys of the tenement house were raised — at least at the turn of the 19th and 20th century — and the rooms ceased to have their original function.

The buildings in Żydowska Street were mainly two-bay and two-axial. Interiors were delimited by stone walls or later brick walls. On the plot no. 164, stone walls were covered with new brick walls from the inside. They constituted the support for new brick vaults of the first bay. Machine-made bricks on cement mortar were used. In the second bay, on a stone wall, a brick annex dated on 20th century was built. The front bay of the tenement house no. 167 originally had a stone barrel vault. It was destroyed while laying the second, traverse brick walls, which delimited new rooms. At that time brick vaults were also constructed. On the neighbouring plot no. 168, the first bay was analogically substituted with walls and brick barrel vault, partially supported by a stone wall. On the western side of the building, there was a passage — a corridor, which led to the back of the building. On the eastern side, behind the front bay, traces of a staircase (among others, girder sockets) built later were discovered. An excavated cellar plastered with bricks, which was discovered under the building, was also built later. The back wall of the staircase had a stone buttress, which was fixed into the original wall. On the plot no. 170, the walls within the area of the plot and a brick wall, which were probably built later were revealed. The stone wall delimited the first bay, yet further bays were impossible to determine due to a small number of the preserved relics.

Conclusions drawn from the archaeological works allowed for partial description of the developments in this part of the former Jewish quarter. The oldest elements of buildings were blurred due to further reconstructions and war damages as well as post-war demolition of ruins. The lack of front façades hinders defining the chronology of the development of buildings precisely (Kasiborska, Kasiborski, 2006, pp. 3–4, fig. 6).

6. SUMMARY

The development in the former Jewish quarter in Przemyśl were almost completely destroyed. The urban system of the crucial part of the quarter — which is now a parking lot — was also blurred. The knowledge of the structure of the former developments is based on sparse descriptions, plans and pre-war photographs. Information on Jewish houses and tenement houses partially derives from archaeological research, conducted during excavations and revealing of relics of developments. The current

research did not cover the western part of the former Jewish quarter completely. This area, despite plans and concepts of development, was not subject to complex revitalization. The process of reconstructing urban areas is always a difficult, years-long and ambitious task. Revitalization of the area of the former Jewish quarter is even a more demanding issue. Further archaeological, architectural and conservation research, which would facilitate the determination of directions of further development of this part of the city with exposing the relics of the former Jewish quarter is necessary. Multicultural heritage of Przemyśl constitutes the value of the city.

REFERENCES

- Błoński, J., 'Przemyśl miastem wielu narodów (1) Żydzi', *Nasz Przemyśl*, 7(8)/2007, s. 10–12.
- Fragment miejscowego planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji. Analiza wartości kulturowych* (1987), oprac. zespół projektowy, główny projektant mgr inż. arch. Andrzej Piątek, Przemyśl: Archiwum Podkarpackiego Urzędu Ochrony Zabytków (WUOZ) w Przemyślu.
- Hauser, L. (1883), *Monografia Miasta Przemyśla*, Przemyśl: nakł. Księgarni Braci Jeleniów.
- Kasiborska, A., Kasiborski, A. (P.U.H. AKO — Ł. Rejnie-wicz) (2006), *Architektoniczna inwentaryzacja reliktów zabudowy murowanej odkrytej na placu Berka Joselewicza wykonana w ramach nadzorów archeologicznych w związku z budową Muzeum — Wielokulturowego Centrum Historii i Sztuki w Przemyślu*, Przemyśl, s. 3, 8.
- Kiryk, F. (red.) (1991), *Żydzi w Małopolsce*, Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy.
- Koperski, A. (2002), *Dokumentacja opisowa z badań archeologicznych na stanowisku w Przemyślu przy pl. Berka Joselewicza w 2002 roku*, Archiwum WUOZ w Przemyślu, sygn. 5939.
- Kramarz, W. (1930), *Ludność Przemyśla w latach 1521–1921*, Przemyśl: Druk Jana Łazora.
- Krochmal, J. (1996), *Krzyż i menora. Żydzi i chrześcijaństwo w Przemyślu w latach 1559–1772*. Przemyśl: Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu.
- Stadt Przemyśl mit den Lemberger, Podzamcze u. Zasanie Vorstädten in Galizien*, mapa katastralna z 1852 r., Archiwum Państwowe w Przemyślu, sygn. 56/126/0/0/1336M, [online:] <http://www.skany.przemysl.ap.gov.pl/show.php?zesp=126&cd=0&ser=0&syg=1336M>, (dostępne: 19.03.2018).
- Motylewicz, J. (1991), 'Żydzi w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku' [w:] Kiryk, F. (red.) *Żydzi w Małopolsce*, Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, s. 122.
- Schorr, M. (1903), *Żydzi w Przemyślu do końca XVIII wieku: opracowanie i wydawnictwo materiału archiwalnego*. Lwów: nakł. Funduszu Konkursowego im. H. Wawelberga.
- Smołka, J. (1927), *Katalog Archiwum Aktów Dawnych miasta Przemyśla*. Przemyśl: nakł. Gminy Miasta Przemyśla.
- Studium historyczno-urbanistyczne. Miasto Przemyśl. Dokumentacja fotograficzna materiałów archiwalnych* (1979), oprac. zdjęć: J. Simćak, Archiwum WUOZ w Przemyślu.
- Węgrzynek, H. (1989/90), 'Z badań nad dziejami Żydów przemyskich w XV wieku' [w:] Motylewicz, J. (red.) *Przemyskie Zapiski Historyczne*, R. 6–7, s. 63–84.